नवमः पाठः

संकल्पवीरः दशरथ माँझी

(विशेषणों का प्रयोग)

(प्रस्तुत पाठ में बिहार के एक ऐसे कर्मवीर की रोमांचक कथा है जिसने अपने निरन्तर परिश्रम और दृढ़ संकल्पशक्ति से बाईस वर्षों तक एक ही प्रकार का काम करके 360 फुट लम्बी, 30 फुट चौड़ी और 25 फुट ऊँची पर्वत घाटी को काटकर ही विश्राम किया। अपनी पत्नी का मूलतः कष्टनिवारण के लिए उसने ऐसा किया किन्तु पूरे क्षेत्र के कल्याण का यह कार्य हो गया। अत्यन्त निर्धन और सामाजिक दृष्टि से निम्न वर्ग के दशरथ माँझी ने जो कार्य किया वह सभी लोगों के लिए अनुकरणीय है।)

जयन्ति कर्मवीरास्ते कृतभूरिपरिश्रमाः ।
सर्वेषामुपकाराय येषां संकल्पसिद्धयः ॥

दुर्बलकायः, स्वेदमुखः, रिक्तोदरः, कौपीनवसनः, कृषिकः ग्रामक्षेत्रेषु सर्वदा श्रमं करोति । ग्रामेषु प्रायेणार्थव्यवस्थायाः आधारः कृषिरेव वर्तते । किन्तु कृषिकाः आवश्यकवस्तूनि क्रेतुं निकटस्थान् हट्टान् आपणान् च गच्छन्ति । विहारप्रान्तस्य गयामण्डले उटजप्रधाने ग्रामे गहलौरनामके कश्चित् कृषिश्रमिकः न्यवसत् । तस्य नाम

दशरथ माँझी इत्यासीत् । अतीव परिश्रमी संकल्पवान् चासीत् । सः तस्य ग्रामः राजगीर-पर्वतमालायाः एकभागे अवर्तत । तस्य ग्रामस्य आपणस्थानं वजीरगंजे आसीत्। उभयोः स्थानयोः मध्ये पर्वतस्य संकीर्णः मार्गः बाधारूपः अभवत् । पदयात्रिकाः अपि भारेण सह तस्मिन् मार्गे चलितुं समर्थाः नासन् ।

ग्रामे यद्यपि सर्वे श्रमिकाः कृषिकाश्च तां बाधाम् अनुभूतवन्तः किन्तु केषामपि हृदये मार्गस्य विस्तारीकरणे नासीत् उत्साहः, न च संकल्पः । एकदा दशरथस्य पत्नी जलपूर्णं घटं नीत्वा तस्मिन् संकीर्णे मार्गे अगच्छत्, घटश्च भग्नो जातः। एतया घटनया दशरथस्य मानसे संकल्पः उत्पन्नः, मार्गमेतम् अहमेव विस्तीर्णं करिष्यामि । पर्वतस्य कठोरस्यापि अहंकारं विनाश्य जनहिताय विस्तीर्णं मार्गं निर्मास्यामि ।

अनेन संकल्पेन दशरथं प्रति ग्रामीणाः जनाः उपहासं कृतवन्तः । किन्तु निरक्षरोऽपि दशरथः दृढसंकल्पवान् जातः । यद्यपि स कुठारेण काष्ठानयनस्य कार्याणि कृत्वा क्षेत्राणां कर्षणं च कृत्वा जीवनं यापयति, तथापि तस्मात् दिवसात् प्रस्तरछेदनाय अपि उपकरणानि क्रीत्वा स स्वसंकल्पस्य पूरणे प्रवृत्तः । दिनानि व्यतीतानि, वर्षाणि च गतानि । शनैःशनैः अस्य श्रमिकस्य परिश्रमः प्रत्यक्षो जातः । द्वाविंशतिवर्षेषु एकः विस्तीर्णः मार्गः पर्वतमध्ये निर्मितः, नात्र कस्यापि शारीरिकः सहयोगः प्राप्तः । प्रस्तरखण्डानि भग्नानि । गहलौरात् वजीरगंजस्य मार्गः अल्पीभूतः । एतेषु वर्षेषु दशरथ माँझी बहून् सम्मानान् लब्धवान् । पर्वतमार्गश्च तस्य नाम्ना अभिहितः । ग्रामे प्रशासनेन तदनु सामुदायिकं भवनं निर्मितं चिकित्सालयश्च तस्य नाम्ना स्थापितः । राज्यप्रशासनं तस्मै **'पर्वतपुरुष'** इति सम्मानोपाधिम् अयच्छत् । दशरथस्य उदाहरणेन स्पष्टं भवति यत् कोऽपि जनः दृढेन संकल्पेन कठिनं किञ्च असम्भवमपि कार्यं कृत्वा यशो लभते । एतादृशाः कर्मवीराः एव समाजस्य वास्तविकाः सेवकाः ।

शब्दार्थः

कृतभूरिपरिश्रमाः	=	जिन्होंने खूब परिश्रम किये हैं
सर्वेषाम्	=	सब का/ की / के
उपकाराय	=	उपकार के लिए
संकल्पसिद्धयः	=	संकल्पित कार्य के फल
दुर्बलकायः	=	दुबले शरीर वाला
स्वेदमुखः	=	पसीना युक्त मुँह
रिक्तोदरः	=	खाली पेट
कौपीनवसनः	=	लँगोटी धारण किये हुए
कृषिकः	=	किसान
ग्रामक्षेत्रेषु	=	ग्रामीण इलाकों में
क्रेतुम्	=	खरीदने हेतु
निकटस्थान्	=	समीप स्थित (को)
हट्टान्	=	हाटों को
आपणान्	=	दुकानों को
उटजप्रधाने	=	झोपड़ी बहुल
कृषिश्रमिकः	=	खेतिहर मजदूर
न्यवसत्	=	निवास करता था
संकीर्णः	=	सँकरा, तंग

बाधारूपः	=	बाधा पहुँचाने वाला
पदयात्रिकाः	=	पदयात्री लोग, पैदल चलने वाले
चलितुम्	=	चलने में
अनुभूतवन्तः	=	अनुभव करते थे
विस्तारीकरणे	=	चौड़ा करने में
नीत्वा	=	लेकर
भग्नो (भग्नः) जातः	=	टूट गया
मानसे	=	मन में
मार्गमेतम् (मार्गम्+एतम्)	=	इस रास्ते को
अहमेव (अहम् + एव)	=	मैं ही
विनाश्य	=	नाश / समाप्त करके
निर्मास्यामि	=	बनाऊँगा, निर्माण करूँगा
उपहासम्	=	मजाक
दृढसंकल्पवान्	=	दृढ़ निश्चय वाला
काष्ठानयनस्य	=	लकड़ी ढोने का
कुठारेण	=	कुल्हाड़ी से
कर्षणम्	=	जुताई
क्षेत्राणाम्	=	खेतों का / की / के
यापयति	=	बिताता है

प्रस्तरछेदनाय	=	पत्थर काटने के लिए
पूरणे	=	पूरा करने में
प्रवृत्तः	=	लग गया
व्यतीतानि	=	बिताये गये / बीत गये
गतानि	=	चले गये, बीते
अल्पीभूतः	=	छोटा हो गया
द्वाविंशतिवर्षेषु	=	बाइस वर्षों में
नाम्ना	=	नाम से
अभिहितः	=	पुकारा गया
तदनु	=	उसके बाद
अयच्छत्	=	दिया
किञ्च	=	इसके अतिरिक्त
एतादृशाः	=	इस प्रकार के

व्याकरणम्

सन्धिविच्छेदः

कर्मवीरास्ते	=	कर्मवीराः + ते (विसर्ग–सन्धिः)
रिक्तोदरः	=	रिक्त + उदरः (गुण–सन्धिः)
प्रायेणार्थव्यवस्थायाः	=	प्रायेण + अर्थव्यवस्थायाः (दीर्घ–सन्धिः)
कृषिरेव	=	कृषिः + एव (विसर्ग–सन्धिः)

इत्यासीत्	=	इति + आसीत् (यण्-सन्धिः)
चासीत्	=	च + आसीत् (दीर्घ-सन्धिः)
यद्यपि	=	यदि + अपि (यण्-सन्धिः)
नासन्	=	न + आसन् (दीर्घ-सन्धिः)
कृषिकाश्च	=	कृषिकाः + च (विसर्ग-सन्धिः)
कठोरस्यापि	=	कठोरस्य + अपि (दीर्घ- सन्धिः)
निरक्षरोऽपि	=	निः + अक्षरः + अपि (विसर्ग-सन्धिः)
काष्ठानयनस्य	=	काष्ठ + आनयनस्य (दीर्घ-सन्धिः)
तथापि	=	तथा + अपि (दीर्घ-सन्धिः)
कस्यापि	=	कस्य + अपि (दीर्घ-सन्धिः)
चिकित्सालयश्च	=	चिकित्सा + आलयः + च (दीर्घ-सन्धिः)
सम्मानोपाधिम्	=	सम्मान + उपाधिम् (गुण-सन्धिः)

प्रकृति-प्रत्यय-विभाग :

करोति	=	√कृ लट्लकारः, प्रथमपुरुषः, एकवचनम्
वर्तते	=	√वृत् लट्लकारः, प्रथमपुरुषः, एकवचनम्
क्रेतुम्	=	√क्री + तुमुन्
गच्छन्ति	=	√गम् लट्लकारः, प्रथमपुरुषः, बहुवचनम्
न्यवसत्	=	नि + √वस् लङ्लकारः, प्रथमपुरुषः, एकवचनम्
आसीत्	=	√अस् लङ्लकारः, प्रथमपुरुषः, एकवचनम्

संकल्पवान्	=	संकल्प + मतुप्
अवर्तत	=	√वृत् लङ्लकारः, प्रथमपुरुषः, एकवचनम्
चलितुम्	=	√चल् + तुमुन्
अनुभूतवन्तः	=	अनु + √भू + क्तवतु, पुँल्लिङ्गम्, बहुवचनम्
नीत्वा	=	√नी + क्त्वा
अगच्छत्	=	√गम् लङ्लकारः, प्रथमपुरुषः, एकवचनम्
जातः	=	√जन् + क्त, पुं., एकवचनम्
करिष्यामि	=	√कृ लृट्लकारः, उत्तमपुरुषः, एकवचनम्
विनाश्य	=	वि + √नश् + णिच् + ल्यप्
निर्मास्यामि	=	निर् + √मा लृट्लकारः, उत्तमपुरुषः, एकवचनम्
कृतवन्तः	=	√कृ + क्तवतु, पुंल्लिङ्गम्, बहुवचनम्
कृत्वा	=	√कृ + क्त्वा
यापयति	=	√या + णिच्,पुगागमः,लट्लकारः,प्रथमपुरुषः,एकवचनम्
क्रीत्वा	=	√क्री + क्त्वा
प्रवृत्तः	=	प्र + √वृत् + क्त, पुंल्लिङ्गम्, एकवचनम्
गतानि	=	√गम् + क्त, नपुंसकलिङ्गम्, बहुवचनम्
निर्मितः	=	निर् + √मा + क्त, पुंल्लिङ्गम्, एकवचनम्
प्राप्तः	=	प्र + √आप् + क्त, पुंल्लिङ्गम्, एकवचनम्
लब्धवान्	=	√लभ् + क्तवतु, पुंल्लिङ्गम्, प्रथमपुरुषः, एकवचनम्

अभिहित:	=	अभि + √धा + क्त, पुंल्लिङ्गम्, एकवचनम्
स्थापित:	=	√स्था + णिच् + क्त, पुंल्लिङ्गम्, एकवचनम्
अयच्छत्	=	√दाण् (यच्छ्) लङ्लकार:, प्रथमपुरुष:, एकवचनम्
भवति	=	√भू लट्लकार:, प्रथमपुरुष:, एकवचनम्
लभते	=	√लभ् लट्लकार:, प्रथमपुरुष:, एकवचनम्, आत्मनेपदी

अभ्यास:

मौखिक:

1. **अधोलिखितानां शब्दानाम् उच्चारणं कुरुत –**

   रिक्तोदर: आपणस्थानम्, इत्यासीत्, प्रायेणार्थव्यवस्थाया:, हट्टान्, निर्मास्यामि, द्वाविंशतिवर्षेषु, असम्भवमपि, सम्मानोपाधिम् ।

2. **कृषिकस्य विषये संस्कृतभाषायां द्वे वाक्ये वदत ।**

3. **निम्नलिखितानां शब्दानाम् अर्थं वदत –**

   हट्टान्, कौपीन:, स्वेद: आपणम्, चलितुम्, कर्षणम्, अयच्छत् ।

लिखित :

4. **अधोलिखितानां प्रश्नानाम् उत्तरम् एकेन पदेन लिखत –**

   (क) अस्मिन् पाठे संकल्पवीर: क: ?

   (ख) सम्प्रति भारतवर्षे ग्रामीणक्षेत्रे अर्थव्यवस्थाया: मुख्याधार क: ?

   (ग) ग्रामीणक्षेत्रे कृषिका: आवश्यकवस्तूनि क्रेतुं कुत्र गच्छन्ति ?

   (घ) दशरथ माँझी कस्मिन् ग्रामे वसति स्म ?

   (ङ) राज्यप्रशासनं कस्मै 'पर्वतपुरुष' इति सम्मानोपाधिम् अयच्छत् ?

5. **निम्नलिखितानां प्रश्नानाम् उत्तरं पूर्णवाक्येन लिखत –**

(क) दशरथ माँझी कीदृशः आसीत् ?

(ख) दशरथ माँझी–महोदयस्य ग्रामः कुत्र स्थितः आसीत् ?

(ग) कयोः स्थानयोः मध्ये पर्वतस्य संकीर्णः मार्गः बाधारूपः आसीत् ?

(घ) कं प्रति ग्रामीणाः जनाः उपहासं कृतवन्तः ?

(ङ) दशरथस्य उदाहरणेन का शिक्षा मिलति ?

(च) कस्याः कष्टं दृष्ट्वा दशरथः संकल्पं कृतवान् ?

6. **मञ्जूषायाः उचितपदानि चित्वा वाक्यानि पूरयत –**

वजीरगंजे, संकीर्णः, कृषिरेव, दशरथ माँझी, राजगीर पर्वतमालायाः, गहलौर, अल्पीभूतः

(क) ग्रामेषु प्रायेणार्थव्यवस्थायाः आधारः .... वर्तते ।

(ख) तस्य ग्रामस्य आपणस्थानं .... आसीत् ।

(ग) गहलौरात् वजीरगंजस्य मार्ग : .... ।

(घ) उभयोः स्थानयोः मध्ये पर्वतस्य .... मार्गः बाधारूपः अभवत्।

(ङ) तस्य ग्रामः .... एकभागे अवर्तत ।

(च) उटजप्रधाने ग्रामे .... नामके कश्चित् कृषिश्रमिकः न्यवसत् ।

(छ) तस्य नाम .... इत्यासीत् ।

7. **अधोलिखितेषु पदेषु प्रयुक्तां विभक्तिं वचनं च लिखत–**

	पदानि	विभक्तिः	वचनम्
यथा–	क्षेत्रेषु	सप्तमी	बहुवचनम्
(क)	ग्रामेषु	....	....

(ख) दुर्बलकाय: ....

(ग) क्षेत्राणाम् ....

(घ) तस्मात् ....

(ङ) नाम्ना ....

(च) तस्य ....

(छ) पर्वतस्य ....

(ज) तस्मिन् ....

8. अधोलिखितानि पदानि आधृत्य वाक्यानि रचयत –

सर्वदा, कृषिक:, उभयो:, ग्रामेषु, अतीव ।

9. सुमेलनं कुरुत –

अ	आ
(क) जात:	1. √नी + क्त्वा
(ख) दृष्ट:	2. √जन् + क्त
(ग) नीत्वा	3. √दृश् + क्त्वा
(घ) क्रीत्वा	4. √गम् + क्त्वा
(ङ) गत्वा	5. √दृश् + क्त
(च) दृष्ट्वा	6. √क्री + क्त्वा

10. अधोलिखितानां पदानां सन्धिं सन्धिविच्छेदं वा कुरुत –

(क) यदि + अपि = ... ।

(ख) .... + ... = चासीत् ।

(ग) न + आसन् = ... ।

(घ) .... + ... = रिक्तोदरः ।

(ङ) इति + आसीत् = ... ।

(च) .... + ... = कश्चित् ।

11. वचन - परिवर्तनं कुरुत -

	एकवचनम्		बहुवचनम्
यथा-	करोति		कुर्वन्ति
(क)	गच्छति	-	....
(ख)	आसीत्	-	....
(ग)	वर्त्तते	-	....
(घ)	अगच्छत्	-	....
(ङ)	करिष्यामि	-	....
(च)	अकरोत्	-	....
(छ)	रक्षतु	-	....
(ज)	भवसि	-	....

12. उदाहरणानुसारं अव्ययपदानि चिनुत -

यथा - दुर्बलकायः कृषिकः ग्रामक्षेत्रेषु सर्वदा श्रमं करोति । - सर्वदा

(क) ग्रामेषु अर्थव्यवस्थायाः आधारः प्रायेण कृषिः वर्त्तते । ....

(ख) दशरथः परिश्रमी संकल्पवान् च आसीत् । ....

(ग) शनैः शनैः अस्य श्रमिकस्य परिश्रमः प्रत्यक्षो जातः । ....

(घ) एतादृशाः कर्मवीराः एव समाजस्य वास्तविकाः सेवकाः । ....

(ङ) यात्रिकाः अपि चलितुम् असमर्थाः आसन् । ....

योग्यता-विस्तारः

पाठ से सम्बद्ध

भारत कृषिप्रधान देश रहा है । आज के अतिशय वैज्ञानिक युग में भी ग्रामीण अर्थव्यवस्था का मुख्य आधार कृषि ही है । कृषि अनेक उपादानों पर आश्रित होती है जैसे खेतिहर किसान (खेत का मालिक), भूमिरहित श्रमिक, हल-बैल (अथवा आज के युग में ट्रैक्टर), बीज, सिंचाई की व्यवस्था, वर्षा इत्यादि । मानव संसाधन की दृष्टि से सर्वाधिक महत्त्वपूर्ण स्थान उस श्रमिक या मजदूर का होता है जो सभी संकटों को सहते हुए खेतों में परिश्रम करता है, आवश्यकता से भी कम मजदूरी पर काम करता हुआ मौसम के उत्पातों को भी झेलता है । वह वस्तुतः कर्मवीर है । ऐसे ही कर्मवीर दशरथ मांझी थे । वे सामान्य मजदूरों के समान अज्ञात रह जाते यदि अपने संकल्प की दृढ़शक्ति से पर्वत काटकर अकेला ही एक लम्बी सड़क नहीं बना लेते । इस संकल्पवीर का नाम फिर तो अखबारों की सुर्खियों में आ गया । पहाड़ की संकीर्ण घाटी को 360 फुट लम्बाई, 30 फुट चौड़ाई और 25 फुट ऊँचाई में काटकर उन्होंने ऐसी सड़क का निर्माण किया जिसके लिए सरकारी योजना में करोड़ों खर्च होते । इस काम में दशरथ मांझी को अपनी जीविका के लिए मजदूरी करने से बचे हुए समय का उपयोग करना पड़ा और 22 वर्षों का लम्बा समय लगा । अपने सहयोगियों, ग्रामवासियों तथा संभ्रान्त लोगों का उपहास सह कर भी यह कर्मवीर अपने काम में लगा रहा । वह एक अनुकरणीय महापुरुष बन गया। कर्म से सफलता और यश पाने वालों में दशरथ मांझी अमर है ।

व्याकरण से सम्बद्ध

स्थानवाचक अव्यय

अत्र	=	यहाँ (अस्मिन् स्थाने) । **अत्र** पञ्च वृक्षा: सन्ति ।
यत्र, तत्र	=	जहाँ, वहाँ । **यत्र** राम: अस्ति **तत्र** लक्ष्मण: अपि वर्तते ।
यत्र – तत्र	=	जहाँ–तहाँ । अस्मिन् नगरे **यत्र-तत्र** उद्यानानि सन्ति ।
कुत्र	=	कहाँ (कस्मिन् स्थाने) । तव माता **कुत्र** कार्यं करोति ?
सर्वत्र	=	सब जगह । भारते **सर्वत्र** शिक्षाप्रसार: दृश्यते ।
बहि:	=	बाहर । ग्रामात् **बहि:** नदी वहति ।
अन्तरा	=	बीच में । रामं लक्ष्मणं च **अन्तरा** सीता गच्छति ।
अध:	=	नीचे । वृक्षस्य **अध:** कुटी वर्तते ।
निकषा	=	निकट । विद्यालयं **निकषा** सरोवर: अस्ति ।
अन्यत्र	=	दूसरी जगह । नगरात् **अन्यत्र** नास्ति काचित् सुविधा ।
पुर:, पुरत:, अग्रे	=	सामने । गुरो: **पुर:** / **पुरत:** / **अग्रे** इदं कार्यं न शोभते ।

परिमाणवाचक अव्यय

किञ्चित्	=	कुछ । **किञ्चित्** अग्रे पश्य ।
ईषत्	=	थोड़ा । अयं बालक: **ईषत्** रुग्ण: वर्तते ।
प्रकामं भृशम्	=	पर्याप्त, भरपूर । अस्मिन् वर्षे वर्षा **प्रकामं** / भृशं भवति ।
कृतम्, अलम्	=	बस। **कृतं कृतं/अलम् अलं**, न अहम् अधिकं खादिष्यामि

संयोजक अव्यय

च	=	और। इसका प्रयोग जुड़े हुए शब्दों के बाद होता है। जैसे – रामः लक्ष्मणः **च** पठतः।
अपि	=	भी। अहम् **अपि** गमिष्यामि।
एव	=	ही। त्वम् **एव** मम कार्यं करिष्यसि।
वा	=	अथवा। सीता मन्दिरा **वा** गच्छतु।
परन्तु, किन्तु	=	लेकिन। यद्यपि सर्वे समानाः **किन्तु** मोहनः श्रेष्ठः।
अपितु, प्रत्युत	=	बल्कि। अयं न केवलः मेधावी, **अपितु** / **प्रत्युत** महान् परोपकारी।

QQQ